

İslâmiyet'ten Önce ve Sonra Kırgızlar'da İnanç Esasları

Principles of Faith in The Kyrgyz Before and After Islam

<https://doi.org/10.71083/rusuhder.1575518>

Faruk Gün

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Islamic Theology and History of Islamic Sects

Denizli, Turkey

fgun@pau.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0007-1921-8375>

Busalikha Uraim Kyzy

Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi

MA Student, Pamukkale University

Denizli, Turkey

sallihya99@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7718-2727>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 29.10.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2024

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2024

Cilt/Volume: 4

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 187-208

Atıf/Cite as: Gün, Faruk – Kyzy, Busalikha Uraim. "İslâmiyet'ten Önce ve Sonra Kırgızlar'da İnanç Esasları [Principles of Faith in The Kyrgyz Before and After Islam]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 4/2 (Aralık 2024):187-208

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2024 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE VE SONRA KIRGIZLAR 'DA İNANÇ ESASLARI

Öz

Kırgızların tarih boyunca yaşadığı dini dönüşümler, Türklerin zengin dinî mirasının öğrenebilmesi için önem arz etmektedir. Kırgızlar, İslâm öncesi dönemde Tengricilik, Şamanizm, Totemizm ve Zerdüştlük gibi inançların etkisi altında kalmış, bu sistemlerde doğa güçleri ve ruhani bağları inançlarının temelini oluşturmuştur. Gök Tanrı inancı, Kırgızlar arasında en yaygın dinî inanış olmuştur. Tek Tanrı'ya inanma ve doğaya saygı temelinde şekillenen bu inanç, İslâm'ın tevhid anlayışıyla önemli paralelliklerle göstermiştir. Bu benzerlik, Kırgızların İslâm'ı benimsemesini kolaylaştıran temel faktörlerden biri olmuştur. İslâmiyet'in Kırgızların arasında yayılması, yalnızca dinî bir değişim değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yapıda köklü dönüşümlere yol açmıştır. Eski inançların, İslâm'ın öğretileriyle harmanlanarak yeni bir dinî ve kültürel oluşum oluşturulmuş, Kırgızların toplumsal kimlikleri yeniden şekillenmiştir. Bununla birlikte Kırgızların dinî hayatlarını değerlendirirken farklı boylarının ve coğrafi koşulların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kırgızların yeterince İslâmî bilgiye ulaşamamaları ve geleneklerini bilen yeterli sayıda dinî rehberin olmaması nedeniyle, örf, adet ve destanlar Kırgızların siyasi, sosyal ve dinî hayatlarını şekillendirmede daha etkili olmuşlardır. Günümüzde dahi eski Türk inançlarının izleri Kırgızlar arasında yaşamaya devam etmekte İslâm ile harmanlanan bu unsurlar kültürel bir sürekliliğin sembolü olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu çalışma, Kırgızların dinî mirasını ve İslâm'la olan ilişkilerini geleneksel ve kültürel bir perspektifle ele almaktadır. Türklerin İslâm öncesi dinî inanışları ve İslâmiyet'in bu yapıyı nasıl dönüştürdüğü, sadece akademik değil, aynı zamanda kimlik ve kültür inşası açısından da önem arz etmektedir. Araştırma, okuyuculara Kırgızların zengin dinî ve kültürel mirasını tanıtmayı, eski inançlar ile İslâm arasındaki geçiş sürecini araştırmayı amaçlamaktadır. Konunun bu minvalde ele alınması hem tarihi hem de kültürel anlamda kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Kırgızlar, Tanrı, Din, Eski Türkler

PRINCIPLES OF FAITH IN THE KYRGYZ BEFORE AND AFTER ISLAM

Abstract

The religious transformations experienced by the Kyrgyz throughout history are important for understanding the rich religious heritage of the Turks. Before Islam, the Kyrgyz were influenced by beliefs such as Tengrism, Shamanism, Totemism, and Zoroastrianism, which the powers of nature and spiritual connections were the initial features of their beliefs. The belief in the Sky God (Tengri) was the most widespread religious belief among the Kyrgyz. This belief, shaped by monotheism and respect for nature, reveals significant parallels with the belief in tawhid in Islam (oneness of God). This similarity was one of the main factors that facilitated the Kyrgyz's adoption of Islam. The process of Islamization among the Kyrgyz was not only a religious change but also led to profound transformations in their social and cultural structures. Ancient beliefs were blended with Islamic teachings to create a new religious and cultural formation, reshaping the Kyrgyz's societal identity. However, while evaluating the religious life of the Kyrgyz, it is essential to consider the diversity of their clans and conditions. Due to insufficient Islamic influence and the lack of a sufficient number of religious guides familiar with traditions, customs, traditions, and epics played a more effective role in shaping the political, social, and religious lives of the Kyrgyz. Even today, traces of ancient Turkic beliefs continue to exist among the Kyrgyz, blending with Islam and serving as symbols of cultural continuity. This study examines the religious heritage of the Kyrgyz and their relationship with Islam from a traditional and cultural perspective. It highlights the significance of Turkic pre-Islamic religious beliefs and how Islam transformed this structure, emphasizing its importance not only academically but also in terms of identity and cultural construction. The research aims to introduce the rich religious and cultural heritage of the Kyrgyz and explore the transitional process between ancient beliefs and Islam. Addressing this topic from such a framework is an inevitable necessity from both historical and cultural perspectives.

Keywords: Kalam, Kyrgyz, God, Religion, Ancient Turks

Giriş

Kırgızlar, tarih boyunca geniş bir coğrafyada dinî ve millî değerlerine bağlı bir Türk halkı olarak bilinmektedir. İslâm öncesi dönemde Kırgızlar, Totemizm, Şamanizm, Zerdüştlük ve Tengricilik gibi inanç sistemlerine sahip olmuşlardır. Bu dönem, Kırgızların hem doğa ile hem de ilahî güçlerle bütünleşik bir yaşam sürdürdüğü, doğa güçlerine ve yer-su gibi unsurlara derin bir saygı gösterdiği bir dönemi temsil eder. İslâm'ın gelişiyi birlikte bu inançlar, tevhid inancıyla bir uyum içinde yeniden şekillenmiş ve Kırgız toplumunun dinî bölümünün önemli bir parçası haline gelmiştir.¹

İslâm'ın Kırgızlar arasında yayılması sadece dinî bir dönüşümle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal ve kültürel yapıda da değişimlere yol açmıştır. Eski inanç sistemleri, yeni dinî değerleriyle harmanlanmış ve bu birleşim, Kırgız toplumunun kültürel kişiliğinde derin bir iz bırakmıştır. Gök Tanrı inancında var olan tek tanrıya inanç, İslâm'ın tevhid anlayışıyla büyük bir uyum göstermiş ve bu nedenle İslâm, diğer dinlerden daha hızlı ve derin bir şekilde benimsenmiştir. Bu süreçte İslâm öncesi inanç ve ritüellerin, İslâm motifleriyle birleşerek yeni bir kültürel form ortaya çıktığı görülmektedir.²

Bu çalışmada, Kırgızların İslâm öncesi ve sonrası dinî inançları karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve bu inançların toplumsal, sosyal ve kültürel yapılarındaki yeri incelenecektir. İslâm'ın Kırgızlar içindeki yeri, eski ve yeni inançların nasıl bir arada yaşatıldığı, mitolojik anlatılar ve geleneksel ritüeller üzerinden değerlendirilecektir. Böylece Kırgızların dinî ve kültürel yapısındaki değişim, toplumun kimlik oluşumuna ve tarihsel gelişimine olan etkisi daha net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Tengricilik/Allah İnancı

Tenri veya Tengri, genellikle Türk inançlarında evrenin üst kısmını temsil eden ve genellikle en yüce tanrı olarak kabul edilen bir kavramdır.³ Şamanizm'de Tengri, gökyüzünü temsil eden yüce bir varlık olup, kelime anlamı Hakasça'da "gökyüzü" anlamına gelen "tigr" kelimesinden türemiştir. "Kök Tengri" ise "Gök Tanrı" anlamına gelir ve Şamanist inanç sisteminde en yüce ilah olarak kabul edilir. Gök Tanrı inancı, büyük Türk imparatorlukları tarafından bir kült olarak benimsenmiş ve bu inanç, özellikle Türk toplumlarının dinî ve sosyal yaşamında önemli bir yer tutmuştur.⁴

Türklerin Gök Tanrı inancının, bilinen şekliyle peygamberleri veya kutsal kitapları olmamakla birlikte, monoteist dinler arasında yer aldığı ifade edilmiştir. Gök Tanrı'ya İslâm'ın telkin ettiği prensiplere benzer özellikler atfedilir. Tanrı'nın zat ve sıfatları gibi en önemli konularda, putperestlerden değil, Tevrat ve İncil'deki tahrifler dolayısıyla Yahudi ve Hristiyanlardan daha üstün bir konumda olduğu belirtilmiştir.⁵ Bu nedenle, Türkler İslâm ile karşılaştıklarında, İslâm'ın Tanrı'ya verdiği sıfatlardaki üstünlük karşısında tatmin olurlar ve

¹ Coldoşbay kızı Aymölmöl, "Kırgız Diniy İşenimderi Hronologiyalık Tartipte", *İzvestiya Vuzov Kirgizistana* 29/11 (2016), 205-207.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 1/310.

³ Negizbek Şabdanaliev, "Kırgızdardın Diniy Tüşünüktörünün Önügüşünün İzildödö Taştağı Cazma Estelikterdin Oordu", *Global Centre for Pruralism* (Nisan 2018), 23.

⁴ Aksoy, "İslam Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı", *International Journal of Social Sciences and Education Research* 4/2 (Nisan 2018) 276-288.

⁵ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dinî ve Sosyal Hayat* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 138.

İslâm'ı milli bir din haline getirirler. “Gök Kurt” ve “Gök sakallı vezir” ise Tanrı'nın sembolik figürleridir. “Gök Kurt”, Tanrı'nın gücünü ve koruyuculuğunu simgelerken, “Gök sakallı vezir” ise Tanrı tarafından gönderilmiş, hükümdara yardımcı olan kutsal bir figürdür.⁶ Eski Türkler arasında yaygın olan Kök Tengri inancı, özellikle Türk kağanlarının gökyüzü tanrısı Tengri'ye olan inançlarıyla birleşerek, onların yalnızca siyasi liderler değil, aynı zamanda dinî figürl er olarak da kabul edilmelerine yol açmıştır. Bu durum, Uygurlardan sonra Kırgızlar'da da devam etmiş ve Türk devlet geleneğinde önemli bir yer tutmuştur.

İbn Fadlan'ın 11. yüzyılda İtil Bulgarları ve Oğuzlar hakkında yazdığı seyahatnamesinde, bu toplulukların Kök Tengri inancına bağlı oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca, Başkurtların da gökte yaşayan en büyük tanrıya inandıkları belirtilmiştir. Bu gözlemler, İslâm öncesi Türk toplumlarında kağanların yalnızca birer milli figür olmadıklarını, aynı zamanda dinî misyon taşıyan liderler olduklarını gösterir. Oğuz Kağan Destanı'nda da bu dinî misyon vurgulanır. Oğuz Kağan, destanın sonunda çocuklarına hitaben yaptığı konuşmada, gökyüzü tanrısı Tengri'ye olan borcunu ödediğini belirtir. Bu ifade, kağanlık makamının sadece siyasi değil, aynı zamanda dinî bir görevi de içerdiğini açıkça ortaya koyar. Sonuç olarak, Türk kağanları, Tanrı tarafından seçilmiş ve milletin hem dünyevi hem de manevi liderleri olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış, İslâm öncesi dönemde olduğu gibi İslâm sonrası dönemde de devam etmiştir.⁷

İslâm'ın Türk toplulukları arasında kabul edilmesiyle, Gök Tanrı inancı daha net bir monoteistik çerçeveye kazanmıştır. İslâm öncesinde mevcut olan tek tanrılı inanış, İslâm'ın getirdiği açık ve kesin tevhit anlayışıyla güçlenmiş ve Türkler arasında hızla yayılmıştır. İslâm'ın sunmuş olduğu sıfatlar ve öğretiler, mevcut Gök Tanrı kavramıyla büyük bir uyum içinde olmuş, böylece Türkler İslâm'ı sadece dinî olarak değil, aynı zamanda bir kültürel kimlik parçası olarak benimsemiştir. Her iki dönemde de Türk ve Arap topluluklarında yüce bir güç inancı görülmüştür. Ancak İslâm öncesi Araplar'da bu inanç, putperest uygulamalarla karışık bir şekilde var olurken, Türklerde Gök Tanrı inancı zaten belirgin monoteistik nitelikler taşımaktaydı. İslâm'ın yayılışıyla Türkler, kendi inançlarında mevcut olan tek tanrı anlayışını daha da derinleştirerek İslâm'ın öğretileriyle bütünleştirmişlerdir. Bu uyum, İslâm'ın hızla benimsenmesini kolaylaştırmış ve pekiştirmiştir. Türkler, tarih boyunca farklı dinlerden (Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Yahudilik) etkilenmiş ve bu dinlerle temasa geçmiştir. Ancak Türkler, bu dinlerden etkilenmiş olsalar da özellikle İslâmiyet'in kabulüyle eski inanç sistemlerini büyük oranda korumuşlardır. İslâmiyet'i benimseyen Türk toplulukları, eski inançlarının bazı unsurlarını, özellikle Gök Tanrı dinini, geleneksel bir yapı içerisinde İslâm'la birleştirmiştir. Bu durum, İslâmiyet'in Türk toplulukları arasında yayılmasında da önemli bir kolaylaştırıcı etken olmuştur. Ancak İslâm dışındaki dinlerin etkisinde kalan bazı Türk boyları, kültürlerini kaybederek zamanla asimile olmuşlardır.⁸

2. Melek İnancı

Melek, “Melek” kelimesi, kökeni itibarıyla birçok Sami dilinde “göndermek” anlamına gelen köklerden türemiştir. Bu kelimenin temel anlamı “haberci” veya “elçi” olup dinî literatürde

⁶ Erdem, *Kırgız Türkleri Dinî ve Sosyal Hayat*, 139.

⁷ Serdar Uğurlu, “Eski Türklerin Dini”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2012), 332.

⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut 1976-78), 6/449-510; Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf (Beyrut:1979), 27, 30, 58-59, 68; Faruk Gün, “Din ve İslam Dini” *İslam Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023), 11-29.

genellikle Tanrı'nın mesajlarını ileten varlıkları tanımlamak için kullanılır.⁹ Meleklerin manevi anlamda güçlü ve yetkin varlıklar olduklarına, Tanrı'nın iradesini uygulama yetkisine sahip olduklarına inanılır. Söz konusu kelimenin kökeni Ugaritçe, Habeşçe, İbrânîce ve Arapça gibi dillerde benzer anlamlarda kullanılmıştır, bu da Sami dilleri arasında dilsel ve kavramsal ortaklıkları gösterir.¹⁰ Eski Türkler, doğa güçlerine, ruhlara ve “Tengri” (Tanrı) kavramına inanırlardı. Gök Tanrı (Tengri) ve onunla ilişkilendirilen ruhani varlıklar önemliydi, ancak “melek” terimi tam anlamıyla mevcut değildi. Bu ruhani varlıklar bazen “iyeler” veya “koruyucu ruhlar” olarak anılırdı ve genellikle doğa ile ilişkilendirilirdi. İslâm inancında melekler, nurdan yaratılmış ve duyularla algılanamayan ruhani varlıklar olarak tarif edilir. Kur’ân ve hadislerde meleklerin varlığı, inanç esaslarından biri olarak kabul edilir. Bu varlıklar, Allah’ın emir ve buyruklarını yerine getiren, farklı görevlerle donatılmış, güçlü ve yetenekli varlıklardır. Melekler insanlar ve cinlerden farklıdır, çünkü nurdan yaratılmışlardır ve Adem’in yaratılışından önce var olduklarına inanılır. Kur’an’da meleklerin özelliklerine ve görevlerine dair pek çok bilgi verilmiştir. Örneğin, onların yemediği ve içmediği¹¹, görevlerine göre büyük cüsseli ve güçlü oldukları¹², çoklu kanatlara sahip buldukları¹³ ve ellerinin bulunduğu¹⁴ gibi detaylar mevcuttur. Ayrıca, melekler Allah’ın hitabına mazhar olabilen varlıklardır, yani doğrudan O’nunla iletişim kurabilirler.¹⁵

Meleklerin İslâm’daki görevlerine örnek olarak, Cebrâil’in Allah’ın vahyini peygamberlere iletmesi, Azrâil’in can alma görevi, Mîkâil’in rızık dağıtımı ve İsrâfil’in kıyamet günü sûra üfleme görevi sayılabilir.¹⁶ Meleklerin yaratılış amacına dair kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün değil, ancak Kur’an ve hayat tecrübeleri ışığında meleklerin varlığına inanmanın insanın nefis muhasebesini güçlendirdiği, bireyin kendini daha huzurlu ve güvende hissetmesine katkıda bulunduğu söylenebilir.¹⁷ İnsanın yalnızlık yaşadığı dönemlerde, meleklerin varlığına olan inanç kişinin yalnızlık duygusunu hafifletmekte, kendisini meleklerle çevrili ve onların koruması altında hissetmektedir. Bu durum, insanı hem kötülüklerden ve günahlardan uzaklaştırmakta hem de hayırlı işlere yöneltmektedir. Ayrıca, meleklerin varlığına iman, İslâm’ın inanç esaslarından biri olarak önemli bir yere sahiptir. Vahyin melekler aracılığıyla insanlara ulaştırıldığı ve kişinin ölüm anında ruhunu meleklerle teslim edeceği gibi düşünceler de insanın bu dünya ve ahiret yolculuğunda meleklerle birlikte olduğuna dair bir huzur ve güven duymasına neden olur.¹⁸

⁹ Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn* (İstanbul:1984), 2/1337.

¹⁰ Ali Erbaş, “Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 29/37-39.

¹¹ Hûd 11/69-70

¹² Necm 53/5-Tahrîm 66/6

¹³ Fâtır 35/1

¹⁴ En'âm 6/93

¹⁵ Bakara 2/30-34-Hicr 15/28-29

¹⁶ M. Sait Özervarlı, “Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/40-42; Bk. Mehmet Alparslan Küçük, “Geleneksel Türk Dinindeki 'Ana / Dişil Ruhlar'a Mitolojik Açıdan Bakış”, *İğdir Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 105-134.

¹⁷ Çağfer Karadaş, *İslâm'ın İnanç Yapısı* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 1/108.

¹⁸ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Maklâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muşallîn*, nşr. H. Ritter (Wiesbaden 1382/1963),439-440; Bk. Selim Gülverdi, “İslâm'da Melek İnancı” *İslam Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023), 109-119.

İslâm inancında meleklerin gayb âlemine ait varlıklar olduğu bu varlıklar hakkındaki bilgilerin vahye dayandığı ve İnsanoğlunun diğer bilgi araçları ile melekler hakkında kesin bilgilere ulaşmasının mümkün olmadığı vurgulanmaktadır. Akıl, tecrübe ve keşif yoluyla da meleklerin bilinebileceği ifade edilse de bu yollarla elde edilen bilgilerin göreceli ve tartışmalı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, melekler hakkındaki kesin bilgilerin ancak vahiy kaynaklı olduğuna dikkat çekilmekte, beşerî aklın kıyasıyla elde edilen bilgilerin güvenilirliğinin sınırlı olduğu anlatılmaktadır.¹⁹ Eski Türk inancında melek benzeri varlıklar, doğayla ve ruhani dünyayla ilişkilendirilirken, İslâm'daki melekler daha sistemli, belirli görevleri olan ve Allah'ın iradesini yerine getiren ruhani varlıklardır. Eski Türkler, melek benzeri varlıklara doğrudan tapmazken, bu varlıkların doğa üzerindeki etkisine inanırlardı. İslâm'da ise melekler doğrudan Allah'a hizmet eder ve insanlar sadece Allah'a ibadet eder.

3. Dinin Bilgi Kaynakları/Kitaplar

Destanlar, çok eski inançları, görenek ve gelenekleri tıpkı ayna gibi aksettiriyorlar. Müslüman Türklerin İslâm dinini yaymak için savaşılan gazi kahramanlarının hayatını anlatan destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, yas ve defin törenleri İslâm'dan çok önceki devrin izlerini taşıyorlar. Müslüman Türk destanlarında bile İslâm'dan önceki döneme ait izler, sosyal ve dinî ritüellerde görülmeye devam eder. Dede Korkut hikâyeleri bu bağlamda özellikle dikkat çekicidir. Eski Türk-Oğuz destanlarından kalma bu hikâyelerde, İslâm öncesi adetler, inançlar ve hatta şamanizm ritüelleri muhafaza edilmiştir. Dede Korkut Oğuzları, İslâm dinî için savaştıkları Gürcüler ve Abhazlarla olan çatışmalarında, İslâm dinine dair bazı ibadetleri yerine getirirler de bu dönemde dinî meselelerde daha kayıtsız bir tutum sergilerler. Eski gelenekler, evlenme, doğum, ad verme gibi törenlerde hâlâ önemli bir yer tutar ve İslâm'ın etkisi zamanla bu geleneklere nüfuz etmeye başlamıştır.²⁰

Manas Destanı, Türk dünyasının bin yıllık destan geleneğini, tarihini, kültürünü ve dünya görüşünü içinde barındıran büyük bir eserdir. Bu destan, Kırgızların ve diğer Türk boylarının inançları hakkında da önemli bilgiler sunar. Bu bilgiler, destan metinlerinde doğrudan verildiği gibi, kişi adları, atasözleri, deyimler ve diğer halk edebiyatı unsurları içinde de yer alır.²¹ Özellikle 751 yılında Talas Savaşı'ndan sonra Kırgızların İslâmiyeti kabul etmeye başlamasıyla, bu inançlar halk edebiyatı eserlerine de yansımıştır. Manas Destanı, bu halk edebiyatı içinde önemli bir kahramanlık destanı olarak öne çıkar. Destanın ana kahramanı olan Manas, İslâmiyet uğruna savaşılan bir figürdür. Çin'e karşı yapılan sefer "Çon Kazat" (Büyük Gazavat) olarak adlandırılır ve İslâm adına yapılan bu savaşta askerler İslâmî savaş naraları kullanır. Destan boyunca, savaşçılar Allah'tan yardım ve güç istemek amacıyla "Caa Alda" uranını (savaş narasını) kullanırlar. Bu, İslâm'ın destandaki yerini ve Kırgızların İslâm'ı kabul ettikten sonra dinî inançlarını destanlarına nasıl dahil ettiklerini gösterir. Destanda bu tür ifadeler, Kırgızların dinî kimliklerinin nasıl şekillendiğini ve İslâm'ın Türk kültürü üzerindeki etkisini yansıtır. Manas Destanı, İslâmiyet'le beraber gelen yeni inançları ve ritüelleri barındırır da eski Türk inanışları ve kültürel unsurlar

¹⁹ Faruk Gün, *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 137-144.

²⁰ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi* (Ankara: Altın Ordu Yayınları, 2018), 119-139.

²¹ Mustafa Gülensoy, "Manas Destanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/557 558.

da belirgin bir şekilde görülmeye devam eder. Bu durum, destanın İslâmlaşma sürecindeki geçiş dönemini yansıtması açısından önemlidir.²²

Manas Destanı'nda, Türk boylarının İslâm'ı yaymak amacıyla gerçekleştirdikleri seferler, dinî bir misyonu ve kahramanlık temasını bir araya getirir. Manas'ın liderliğinde yapılan Doğu Türkistan seferi sırasında, Manas'ın söylediği sözler, destandaki İslâmî vurguları açıkça ortaya koyar. Manas, Çinlilerin Azazil'in dediklerine uyarak hak dinlerden çıktıklarını, yani doğru yoldan saptıklarını ve haram işleri çokça yaptıklarını ifade eder. Bu bağlamda, Manas ve ordusu, Çinlileri İslâmiyet'e, yani "Hak yoluna" döndürmek amacıyla savaşıma çağrısında bulunur. Bu anlatım, destanın İslâm'ı yüceltme ve yayma temasını vurgular. Manas'ın ve Türk boylarının amacı sadece toprak kazanmak değil, aynı zamanda İslâmiyet'i yayarak insanları doğru yola davet etmektir. İslâmiyet uğruna yapılan bu mücadelede Manas, dinî lider rolünü de üstlenir. Destanda zaman zaman Kazak, Kırgız ve diğer Türk boyları Müslüman olarak tanımlanır. Bu, Türk boylarının İslâm'ı kabul ettikten sonra kendilerini nasıl gördüklerini ve İslâmiyet'in onlar için nasıl bir kimlik unsuru haline geldiğini gösterir. İslâm, destan boyunca sadece bir inanç değil, aynı zamanda savaşların ve kahramanlıkların arkasındaki motivasyon kaynağı olarak karşımıza çıkar.

Manas Destanı'nda "uran" sadece bir savaş narası değil, aynı zamanda savaşa katılan kişilerin kimliklerini, boylarını, soylarını ve dinî inançlarını yansıtan, derin kültürel anlamlar taşıyan kelimelerdir. Uranlar, savaşçılar için hem moral kaynağı hem de dinî inançların ve kahramanlık ruhunun ifadesidir. Destanda İslâm'a dair önemli uranlar kullanılır ve bu uranlar, İslâm'ın temel unsurlarını ve önemli figürlerini temsil eder:

1. "Caa Alda (Yâ Allah):" Bu uran, Allah'ı işaret eder ve Türk boylarının savaşlara girerken Allah'tan yardım istediklerini gösterir. Allah'ın adı anılarak, savaşçıların manevi güç kazanmaları ve yaptıkları savaşın kutsal bir amaç, yani Allah'ın rızası için olduğu vurgulanır.

2. "Ak Mustapa (Hz. Muhammed):" Hz. Muhammed, destanda "Ak Mustapa" olarak geçer ve peygamber olarak yüceltilir. Kahramanlar, savaşlarda Hz. Muhammed'den yardım isterler. Bu peygambere olan bağlılığı ve İslâm'ın son peygamberine olan inancı yansıtır.

3. "Aziret ve Şaymerden (Hz. Ali):" Bu iki uran, cesareti ve savaşçılığıyla tanınan Hz. Ali'yi simgeler. Hz. Ali'nin destandaki askerler için bir cesaret kaynağı olarak anılması, İslâm'ın ilk dönemlerindeki kahramanlık ruhunu yaşatır ve askerleri motive eder.

4. "Baabedin (Bahâeddin Nakşibend):" Orta Asya'da İslâmiyet'in yayılmasında önemli rol oynayan, Nakşibendi'ye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'e ithafen kullanılan bir urandır. Bu uran, İslâm'ın bölgedeki manevi liderlerini ve onların etkisini yüceltir. Bu uranlar hem dinî bağlılığı hem de savaşçılar arasında ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu yaratır. Destanın İslâmî unsurlarla olan ilişkisini ve Türk boylarının İslâm'ı kabul ettikten sonra bu inançları savaşçı kimlikleriyle nasıl birleştirdiklerini gösterir.

Manas Destanı, sadece bir kahramanlık hikâyesi olmanın ötesinde, Türk dünyasının İslâmiyet'le tanışma ve kaynaşma sürecini yansıtan kültürel bir mirastır. Destanda yer alan uranlar, savaşçıların dinî kimliğini, manevi bağlılıklarını ve İslâm'ı yayma misyonlarını vurgular. "Caa Alda" gibi uranlar, Allah'a duyulan inancı ve savaşların kutsal bir görev olarak görüldüğünü gösterirken, Hz. Muhammed ve Hz. Ali gibi İslâm'ın önemli figürlerinin anılması, destandaki kahramanların İslâm'a olan derin bağlılıklarını yansıtır. Manas Destanı, İslâm'ın kabulünden

²² Nurdin Useev, "Manas Destanı'nda İslamiyetle İlişkili Uranlar / Savaş Naraları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 88 (Aralık 2018), 145-154.

sonra Türk boylarının kültürel değerlerini İslâmî kaynaklarla ve Kur'ân ışığında harmanlayarak nasıl bir kimlik oluşturduğunu gösteren önemli bir destandır. Hem eski Türk inançları hem de İslâm'ın getirdiği yeni değerler, bu destanın dokusunda bir araya gelmiştir. Böylece destan, Kırgızlar ve diğer Türk boyları için bir dinî ve kültürel geçiş dönemi belgesi haline gelmiştir. Manas, İslâm'ı sadece bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda kahramanlık ve savaş ruhunu besleyen bir yaşam felsefesi olarak yüceltir.²³

4. Peygamberlere İman

Allah, insanları doğru yola yönlendirmek, onları ahlaki ve manevi sapmalardan korumak için peygamberler göndermiştir. Kur'an-ı Kerim, peygamberlerin insanları karanlıktan aydınlığa çıkarma görevine dikkat çeker ve bu kutsal görevin evrenselliğini vurgular. Peygamberler, Allah'ın mesajını iletmek ve toplumlarını hakikate davet etmek için gönderilen rehberlerdir. Kur'an'da bazı peygamberlerin isimleri ve mücadeleleri detaylandırılırken, bazılarında dair bilgi verilmez. Bununla birlikte, Kur'an her millete, kendi dilleriyle hitap eden peygamberlerin gönderildiğini belirtir: "Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara apaçık anlatabilsin"²⁴. Bu ayet, peygamberlerin, kendilerine gönderildikleri toplumun kültürel ve dilsel bağlamına uygun olarak Allah'ın mesajını ilettiğini gösterir.

Türklerin de bu ilkeye göre bir peygamberle muhatap olduklarına dair çeşitli tartışmalar, akademik literatürde ve tarihsel araştırmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an, her kavme peygamber gönderildiğini ifade ettiği için, Türklerin de tarihin bir döneminde peygamberlerle karşılaşmış olabileceği varsayımı öne sürülmektedir. Bu bağlamda, bazı İslâm tarihçileri ve araştırmacılar, Türklerin kadim dönemlerindeki inançları, sembolleri ve ritüelleri üzerinde durmuş ve bu öğelerin peygamberlerden ilham almış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Türk mitolojisi ve kültüründe yer alan manevi figürler ve kutsal öğeler, bir peygamberin izleri olabileceği fikrine dayanak oluşturmuştur²⁵. Öte yandan, bu konuda kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, bu tartışma, İslâmiyet öncesi Türk inançlarının, özellikle tek tanrılı inanç sistemlerinin peygamberlik geleneği ile bağlantılı olabileceği yönünde görüşler ortaya koymaktadır. Zira Türklerdeki Gök Tengri inancı ve diğer bazı unsurlar, ilahi bir rehberlik ve peygamberlik düşüncesinin ipuçlarını verebilecek niteliktedir. Bu bağlamda, Türklerin İslâm öncesi dinî yapısının da peygamberlerin davet ettiği tevhid inancıyla örtüşen bazı öğeler barındırdığı savunulmaktadır.²⁶

İnsanlığın ilk dinî olarak İslâm, ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olan Hz. Âdem ile başlamıştır. Allah, her topluma bir peygamber gönderdiğini Kur'an'da belirtmiş ve her ümmetin ilahi tebliğe muhatap olduğunu bildirmiştir: "Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri aralarına geldiği zaman aralarında adaletle hükmolunur. Onlar asla haksızlığa uğratılmazlar."²⁷ Bu kapsamda, Türkler de Allah'ın vahyine muhatap olmuş ve peygamberler aracılığıyla ilahi mesajlar almışlardır. Özellikle Orhun Abideleri, Divan-ı Lügat'it-Türk, Oğuz Kağan Destanı gibi önemli Türk eserlerinde "Tengri Tek" veya "Tek Tanrı" kavramları, her şeyin yaratıcısı ve

²³ Süleyman b. Abdülkavi Tûfi, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut, 1988), 2/5-6.

²⁴ İbrahim 14/4.

²⁵ Ahmet Ak, "İmam Mâturîdî ve Neseî Şârihlerine Göre Peygamberlere İman", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2015), 71-89.

²⁶ Ak, "İmam Mâturîdî ve Neseî Şârihlerine Göre Peygamberlere İman", 71-89.

²⁷ Yunus 10/47; Bk. Ersan Özten, "Allah'a İman" *İslam Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 54-69.

yöneticisi olarak belirtilmiştir. Bu metinler, Türklerin evrenin yaratıcısına inandığını ve bu inancın toplumun düzenini, sosyal ilişkilerini ve adalet anlayışını şekillendirdiğini göstermektedir. Yaşantı tarzları, temizlik kurallarına verdikleri önem, suç ve cezalarla ilgili uygulamalar, toplumsal düzen ve ilişkiler, Türklerin geleneksel dinî inançlarının vahye dayalı bir anlayışın kalıntılarını taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türk milletinin İslâm'dan önce de vahye dayalı esasları koruyan bir toplum olduğu söylenebilir. Tek Tanrı inancı, İslâm'ın gelişinden önce de Türk toplumunda güçlü bir şekilde var olmuş ve İslâm'a geçiş sürecini kolaylaştırmıştır. Bu durum, Türklerin İslâm'a hızlı bir şekilde uyum sağlamalarının sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.²⁸

İslâm'ın her millete peygamber gönderme ilkesi doğrultusunda, Türklerin de vahye dayalı ilahi mesajlara muhatap olduğu ve bu mesajları kendi kültürel yapıları içinde yaşattıkları görülmektedir. Türkler, İslâm öncesinde Tek Tanrı inancını korumuş ve bu inancı "Gök Tanrı" adı altında sürdürmüşlerdir. Orhun Abideleri, Oğuz Kağan Destanı ve diğer tarihi kaynaklar, Türklerin vahiy kaynaklı dinî prensipleri, Töre adı altında yaşattığını ve bu prensiplerin toplum düzeni, adalet anlayışı ve ahlaki kuralları şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Türk milletinin İslâm öncesi inançları, vahye dayalı tevhid anlayışıyla uyumlu olmuş ve bu inanç, Türklerin İslâm'a geçiş sürecinde önemli bir temel oluşturmuştur. Bu da Türklerin İslâmiyet'i hızla benimsemelerinde önemli bir etken olmuştur.

5. Kader

Türkçede alın yazısı olarak ifade ettiğimiz kader, arapça "kadr" (değer, ölçü) kökünden türemiş olup, "ölçmek", "tayin etmek", "bir şeyi belirli bir ölçüye göre yapmak" anlamına gelir. İnsan hayatı boyunca karşılaşacağı olayların ve deneyimlerin ilahi bir güç tarafından önceden belirlenmiş olduğu inancıdır. Kader, sözlükte "gücü yetmek, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek, rızkını daraltmak" gibi anlamlara gelir ve "Allah'ın tüm nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi" olarak tanımlanır. Kazâ ise, "hükmetmek, sağlam yapmak, emretmek, yerine getirmek" anlamına gelir ve "Allah'ın nesne ve olaylarla ilgili ezeli planını gerçekleştirilmesi" olarak açıklanır.²⁹ Bu inanca göre, kişinin yaşam yolculuğunda başına gelen iyi veya kötü tüm olaylar bir kader planının parçasıdır. İnsan iradesinin ve seçimlerinin varlığına rağmen, bu yazgıdan kaçınmak mümkün değildir; hayat, önceden çizilmiş bir senaryo gibi gelişir. Kimi zaman alın yazısı, hayatın anlamını çözmeye çalışan bireyler için derin bir teslimiyetin sembolü olurken, kimi zaman da insanoğlunun özgür iradesiyle verdiği mücadelelerin anlamını sorgulattır.³⁰

Eski Türk inancında "kara yazı," yani kötü kader, Tanrı tarafından verilen bir nasip olarak kabul edilmiştir. Kara yazı, insanın ölümünü de kapsayan talihsiz olayları temsil eder. Ancak, bu kötü kadere rağmen insanın tamamen çaresiz olmadığı düşünülmüştür; ömrü uzatmak ve kötü kaderin etkilerini azaltmak mümkün görülmüştür. Dua etmek ve uzun ömür dilemeyi, bu amaca yönelik yollar olarak kabul etmişlerdir. Türklerde kader ve kısmet anlayışı, insanın hayatının

²⁸ Mustafa Baş, "Türlere Gelen Peygamberler; Kaynaklar ve Rivayetler Işığında Oğuz Kağan'ın Peygamberliği Meselesi" *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 70-86.

²⁹ Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, nşr. M. Seyyid Kilânî (Kahire: 1381/1961), "kdr" md.

³⁰ Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî uşûli'd-dîn*, nşr. Bekir Topaloğlu (Dımaşk: 1979), 77, 88; Mihriban Aydın, "Eski Türk Yazıtlarında Alın Yazısı ve Bunun Dinî Anlamı Üzerine Notlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 109 (2024), 140.

ezelde Tanrı tarafından belirlendiğine inanan bir düşünceyi yansıtır. Örneğin, hakanlar (krallar) Tanrı tarafından yarlıgandığı (desteklendiği) için lider olmuş kabul edilirdi; bu, onların kismetli olduklarının bir göstergesiydi. Ancak, hakanlar dahil herkesin bir gün öleceğine de inanılırdı.³¹

Manas Destanı, Kırgız Türklerinin ölüm ve kader anlayışlarını anlatan zengin bir kaynak niteliğindedir. Destandaki anlatılara göre, her kişinin ezelde belirlenmiş bir eceli vardır ve bu belirlenmiş zaman geldiğinde ölüm kaçınılmazdır. Ecel kavramı, burada sadece ölüm anlamında değil, ezelden gelen kaderin bir parçası olarak, yani belirlenen ölüm zamanı olarak da kullanılmıştır. Bu anlayışa göre, ölümün kaçınılmazlığına dair bir teslimiyet sergilenir. Manas Destanı'nda geçen ifadeler, bu anlayışı şu şekilde özetler: *“Kişioğlu ne görmez, başımıza gelecek ne varsa görelim. Gök demir süngü sallamadan erlik, yiğitlik bilinmez. Namus, şerefiğin bel bağladık, ecel geldiye şerefle ölürüz.”*³² Manas Destanı'nda kader ve ecelin, yani alın yazısının, ezelden belirlenmiş bir yazgı olarak kabul edildiğine dair pek çok ifade yer alır. Destanda geçen *“Ölmek var, geri çekilmek yok. Alnımızda yazılmışı göreceğiz”* ifadesi, insanın kaderini, geri dönülmez bir çizgi olarak kabul etmesi gerektiğini vurgular. Bu, her bireyin kaderinin ve ecelinin alınlarına yazılı olduğu inancını pekiştirir.

Destanda Manas'ın eşi Kanıkey'e vasiyeti de bu kader anlayışını yansıtır. Manas, *“Ecelim gelir, ben ölürsem oğlum Semetey yetim kalacak...”* diyerek ölümünün kaçınılmazlığına dair bir teslimiyet gösterir. Aynı zamanda, oğlu için Tanrı'dan cefasız bir ömür diler, bu da geleceğin Tanrı'nın belirlediği bir çerçevede var olduğuna duyduğu inancı ifade eder. Destanın diğer kahramanlarından Gökbörü Han da eceli gelmiş ve vefat etmiş olan Kanıkey için Manas'a başsağlığı diler ve acısını paylaşır, bu da ölüme ve ecele karşı toplumun ortak bir kabullenme tavrını ortaya koyar. Manas'ın, Kırgızlara zafer müjdesi verirken söylediği *“Ben ona karşı koyacağım ve ecelim geldiye öleceğim”* sözleri de yazgının kaçınılmaz olduğunu, ancak ecel gelmeden cesareten vazgeçilmemesi gerektiğini işaret eder.³³

Eski Türklerdeki ezeli yazgı anlayışı, İslâm'ın kabulüyle birlikte bazı değişiklikler geçirmiştir. İslâm öncesi Türk toplumunda kader, gökte yazılı olan ve Tanrı tarafından belirlenen, kaçınılmaz bir alın yazısı olarak kabul ediliyordu. Bu anlayışa göre ecel (ölüm zamanı) de dahil olmak üzere her şey, evrenin düzenine uyumlu bir şekilde Tanrı tarafından önceden belirlenmiştir. Kaza ve kader kelimeleri Kur'an'a göre; yaratma, ölüm, öldürme, infaz, icab, hüküm, haber verme, tertip, tahdid anlamlarında kullanılmıştır.³⁴ Ehl-i Sünnet'in iki ana kolu olan Mâtürîdîler ve Eş'arîler, kaza ve kader kavramlarını farklı şekillerde anlamlandırmışlardır. Mâtürîdîler, Allah'ın planlamasını kader olarak, bu planın gerçekleşmesini ve uygulanmasını ise kaza olarak tanımlarlar. Öte yandan, Eş'arîler bu kavramları tersine kullanır: kaza Allah'ın planı, kader ise bu planın icrasıdır. Bu durum, aslında lafzi bir farklılıktan ibarettir, yani bu iki mezhep arasında temel bir anlam farkı yoktur. Sonuç olarak, kaza ve kader bir açıdan aynı kavramı işaret eder: Allah'ın takdir ettiği şeylerin, gerçekleşme sürecine uygun olarak hüküm bulmasıdır.³⁵

³¹ Namık Kemal Okumuş, “Ezelî Yazgı Algısının Kadîm Telakkîleri”, *Marife* 14/2 (2014), 185.

³² Okumuş, “Ezelî Yazgı Algısının Kadîm Telakkîleri”, 189.

³³ Okumuş, “Ezelî Yazgı Algısının Kadîm Telakkîleri”, 189.

³⁴ Şerafeddin Gölcük, *İslâm Akaidi* (Konya: Esra Yayınları, 1989), 190.

³⁵ Faruk Gün, *Varlıkta İlahi Adalet, Fatalizm ve İnsan Sorumluluğu-Fahreddîn er-Râzî* (İstanbul: Kitap Dünyası 2024), 209-214; Bk. Mustafa Keskin, *İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı Mar'aşî'nin Risâle-i Münkiye Örneği* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 161-167; Mehmet Taşdelen, “Kazâ ve Kadere İman” *İslam Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023), 181-197.

Eski Türklerdeki ezeli yazgı anlayışı, İslâm'ın kabulüyle birlikte bazı değişiklikler geçirmiştir. İslâm öncesi Türk toplumunda kader, gökte yazılı olan ve Tanrı tarafından belirlenen, kaçınılmaz bir alın yazısı olarak kabul ediliyordu. Bu anlayışa göre ecel (ölüm zamanı) de dahil olmak üzere her şey, evrenin düzenine uyumlu bir şekilde Tanrı tarafından önceden belirlenmişti. Ancak bireyin kaderine karşı, onurlu ve yiğitçe bir duruş sergilemesi gerektiğine inanılırdı. İslâm'ın kabulüyle birlikte, Türklerin kader anlayışı İslâm'ın kader ve kaza kavramlarıyla birleşerek dönüşmeye başladı. İslâm'daki "kader" anlayışı, Allah'ın her şeyi önceden bilmesi ve takdir etmesi olarak tanımlanır. Ancak İslâm'a göre insan, özgür iradeye de sahiptir; yani kendi seçimlerini yaparak sorumluluk alır. Bu, Eski Türklerdeki alın yazısı anlayışına bir çeşit ilahi bilgelik ve ahlaki sorumluluk boyutu ekledi. Özellikle İslâm sonrası Türk kültüründe, kader ve ecel Allah'ın iradesine bağlı olarak kabul edilmiş, fakat aynı zamanda bireyin ahirete yönelik sorumluluğu vurgulanmıştır. Eski Türklerde cesaret ve yiğitlik olarak görülen "ecel karşısında şerefli duruş," İslâm sonrası dönemde, ölüm karşısında sabır ve Allah'a tevekkül anlayışıyla yer değiştirmiştir. Bu yeni anlayışa göre, ölümün zamanı Allah tarafından belirlenmiştir, ancak insanın iyi bir kul olarak yaşaması ve ahiret hayatı için hazırlık yapması önem kazanmıştır.

6. Öldükten Sonraki Hayat ve Diriliş

6. 1. Defin İşlemleri Kabir Hayatı ve Ziyaretleri

Arapça'da mevt, vefât ve helâk gibi kelimelerle ifade edilen ölüm, hayatın karşıtı olarak sözlükte "hayatın sona ermesi" anlamına gelir. Bu kavram genellikle "ruhun bedenden ayrılmasıyla kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi" olarak tanımlanır. Ölüm ve ölüm sonrası hakkındaki algılar, inanışlar ve ritüeller ise toplumdan topluma ve zaman diliminden zaman dilimine büyük ölçüde farklılık göstermektedir.³⁶ Genellikle ruhun bedenden ayrılması olarak tarif edilen ölüm hem gerçekleştiği an hem de sonrasıyla insanlık tarihi boyunca en çok merak edilen konuların başında gelir. Ölüm, bir kişinin hayata gözlerini yumması yani vefat etmesi anlamına gelse de bu durumun yok olmak anlamına gelmediği, aksine birçok inanca göre yeni bir hayatın başlangıcı ve insanın diğer âleme intikali olarak kabul edilir. Bu anlayışa göre ölüm, bir son değil, başka bir boyuta geçiş olarak algılanır. Farklı kültür ve inanışlarda, ölüm sonrası yaşamla ilgili farklı görüşler bulunsun da çoğu inanç sistemi ölümün yeni bir hayatın kapısı olduğunu vurgular.³⁷ Ondan sonra insanı kabir bekler.

İnsan öldükten sonra kabre konulur. Kabir, insanın ölümünden sonra kıyamete kadar sürecek olan bekleyişini veya hayatını ifade eder. Bu hayat, dünya ile ahiret arasında bir geçiş süreci olduğu için berzah hayatı olarak da adlandırılır. Berzah, iki şey arasındaki engel anlamına gelir ve burada dünya ile ahiret arasındaki sınır ya da geçiş sürecini ifade eder. Her insan, nasıl öldüğüne bakılmaksızın bu berzah hayatını yaşamak zorundadır. İster denizde boğulup hayvanlara yem olsun, ister tamamen yanarak kül olsun, vefat eden her insan berzah hayatına geçiş yapacaktır. Bu anlayış, ölümün ardından ruhun bir bekleyiş dönemine girdiğini ve kıyametle birlikte başlayacak olan ahiret hayatına hazırlandığını belirtir. Kabir hayatı, bu ara dönemin bir parçası olarak kabul edilir.³⁸ İslâm, insanı hem yaşarken hem de öldükten sonra değerli

³⁶ Salime Leyla Gürkan, "Ölüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/32-34.

³⁷ Kursanbek Duishonkul Uulu, *Kırgızistan'da Zamancılar Dinî ve İtikadî Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 84; Osman Güneş, *Ahmed Fâiz el-Berzencî'nin Kelâm ve Akâide Dair Görüşleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 287-290.

³⁸ Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 318-322; Hüseyin Kahraman, "Ahiret İnancı" *İslam Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023), 230-243.

(mükerrem) olarak kabul eder. Bu nedenle, vefat eden bir müminin vücut bütünlüğüne ve onuruna saygı gösterilmesi gereklidir. Müminlerin, ölen kişiyi hazırlamak (techiz), kefenlemek (tekfin), cenaze namazını kılmak ve defin işlemlerini gerçekleştirmek gibi dinî sorumlulukları vardır. Ayrıca, geride kalan yakınlar taziyeye ziyaretinde bulunmak, onları teselli etmek ve üzüntülerini paylaşmak da müminlerin önemli görevlerindedir. Bu hem bireysel hem de toplumsal dayanışmayı teşvik eden bir yaklaşımdır ve İslâm toplumlarında yas tutmanın, sadece kaybedilen kişiyle ilgili değil, aynı zamanda geride kalanlara da destek olmayı içeren geniş bir süreci kapsadığını gösterir.³⁹

Koşok kelimesinin etimolojisi ve anlamları hakkında verdiğiniz bilgiler oldukça derin ve zengin bir kültürel bağlamı yansıtıyor. Koşok kelimesinin kaynağı olan “koş” ve “ok” kelimelerinin birleşimi, silahla ilgili bir anlam taşıırken, “çift” kelimesi de önemli bir sembol olarak kullanılıyor. Bu sembolizm, vedalaşma ve söz verme anlamında da anlam kazanır.⁴⁰

“Koşok” gibi sözlü sanat formları, bu duygusal derinliği ve toplumsal önemi taşıyan konuları ustaca ele alır ve aktarır. Bu geleneğin şairlerinin, bu önemli duygusal ve manevi anları ifade etmedeki yeteneklerinin takdir edilmesi, toplumun duygusal açıdan birbirine bağlılığını pekiştirebilir.⁴¹ Eski Semitik toplumlarında, özellikle Araplar ve Yahudiler arasında yas tutma geleneklerinde de görünüyor. Bu toplumlarda yas sırasında duygusal ve fiziksel tepkilerin oldukça yoğun olduğu anlaşılıyor. Kadınların yas sırasında elbiselerini yırtmaları, göğüslerini tırmalamaları, yüzlerini yırtmaları, ayakkabılarını çıkarmaları ve saçlarını kesmeleri gibi davranışlar, büyük bir acının fiziksel ifadesi olarak yorumlanabilir.⁴²

Öldükten sonra ölünün arkasında onun için yapılması gereken inanç gereği bazı ritüeller vardır. Fıkıh eserlerinde, bir kişinin can çekişme anından kabre defnedilmesine kadar geçen süre içinde Müslümanların yerine getirmesi gereken görevler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu görevler arasında, topluluklarda sıkça karşılaşılan iki davranış bid'at olarak nitelendirilir. Bunlar, cenaze evinde yemek ziyafeti düzenlemek ve cenaze kabre götürülürken yüksek sesle ağıt yakmaktır.⁴³ Hanefî âlimlerinin taziyeye yemeği hakkında getirdikleri yorumlar, İslâm toplumunda yas sürecindeki yemek hazırlama âdetine ilişkin bazı kritik değerlendirmeler sunmaktadır. İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) bu konuda eserinde taziyeye sahiplerinin yemek hazırlayıp insanlara ikram etmelerini mekruh olarak nitelendirir. İbnü'l-Hümâm'a göre, yas günlerinde yemek hazırlama âdeti hoş karşılanmaz, çünkü bu tür yemekler sevinç günleri için yapılır ve böyle bir uygulama bid'at olarak görülür. Bu bağlamda, İmam Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce'nin sahih isnadlarla aktardıkları Cerir b. Abdullah'ın rivayeti, ölünün yakınlarının insanları toplayarak yemek hazırlamalarını, niyâhe (yüksek sesle ağlayarak yas tutma) gibi bir uygulama olarak değerlendirdiklerini belirtmektedir.⁴⁴ Halebî ise benzer bir yaklaşım benimseyerek, ölünün yakınlarının yemek hazırlamasını mekruh görür ancak komşuların ve uzak akrabaların, taziyeye sahipleri için yemek hazırlamalarını müstehap olarak niteler. Bezzâzî de, ölümden sonraki belli

³⁹ Aidarkulov Kadıkul, “Koşok İnsandı Eskerüü Janrı”, *Gumanitardık-Ekonomikalık fakülteti* 1 (2014), 11.

⁴⁰ E. Sulaimanov, *Koşok-Kırgız Elinin Saltık Murası* (Jalal-Abad: Soros-Kırgızistan fondu, 2019), 1/15.

⁴¹ Kadıkul, “Koşok İnsandı Eskerüü Janrı”, 30.

⁴² Sulaimanov, *Koşok-Kırgız Elinin Saltık Murası*, 1/16-17.

⁴³ Ahmet Özdemir, “Hanefî Fıkıh Kitaplarında Bid'at Olarak Tanımlanan Başlıca Uygulamaların Tespiti ve Değerlendirilmesi”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (01 Eylül 2021), 1-16.

⁴⁴ Nizamettin Ergüven, “Vefat Edenin Yakınları Tarafından Taziyeye Gelenlere Yemek ve İçecek İkramında Bulunulmasının Dini Açıdan Durumu”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 315.

günlerde taziye sahiplerinin yemek hazırlamasını mekruh olarak kabul eder ve özellikle fakirlere yemek ikram edilmesinin bu bağlamda daha uygun olduğunu belirtir. Bu tartışmalar, İslâm âlimlerinin yas ve taziye süreçlerinde toplumda oluşan âdetlere karşı dikkatli yaklaşımlarını ve bid'at olma ihtimaline karşı uyarılarını yansıtmaktadır.⁴⁵

Cenaze törenleri, insanlık tarihi boyunca her toplumda bir ihtiyaç ve gelenek olarak var olmuştur. Ölüm, hayatın kaçınılmaz bir gerçeği olarak kabul edilir ve her canlı gibi insan da bir gün ölecektir. Bu durum, ilahi bir yasa olarak görülür. Bir yakının vefatı, geride kalanlar için genellikle büyük bir hüznün ve acı kaynağıdır. İnsanlar, bu zor günlerde doğaları gereği yakınlarını ve sevdiklerini yanlarında görmek isterler. Acıyı ve hüznü paylaşma yolları, kültürler arasında farklılık gösterebilir. Ancak ortak bir nokta olarak, vefat eden kişinin yakınlarına sabır tavsiye etmek ve onları teselli etmek sünnettir, yani İslâm'da önerilen bir davranış olarak kabul edilir.

Mezar, hayat yolculuğunun son durağı olarak büyük bir sembolik ve duygusal anlam taşır. Doğumla başlayıp ölümle sonlanan bu yolculuğun nihai noktası olan mezar, insanın hayatı, ölümü ve sonsuzluk kavramları üzerine derin düşünceler geliştirmesine sebep olur. Mezar ve mezarlıkların, ölümün kaçınılmazlığı ve öte dünyaya geçiş gibi kavramları hatırlatması, bu alanların toplum bilinci üzerindeki etkisini daha da anlamlı kılar. Bu yüzden, mezarlar çevresinde gelişen algılar, insanın ölüm karşısındaki içsel sorgulamalarını besler. Ebedi istirahat, sonsuzluk ya da karanlık gibi kavramların zihinde yer etmesi doğal bir süreç olarak kabul edilir ve bu düşünceler, insanın ölümle yüzleşme biçimini şekillendirir.

Arapça kökenli “ziyâret” kelimesinden türeyen mezâr, “ziyaret mekânı” anlamına gelir ve Türkçeye ekler eklenerek yer adı haline getirilmiştir. “Mezâr”, ziyaret edilme amacıyla düşünülen bir mekânı ifade ederken, Arapça'da kabir (kabr) kelimesi ise “ölünün gömüldüğü yer” anlamına gelir. Mezarlıklar, bu iki kavramın bir araya geldiği ve hem ölümlerin istirahat ettiği hem de yaşayanların ziyaret ettikleri alanlar olarak, kültürel ve dinî pratiklerde önemli bir yer tutar.⁴⁶

Kabir Arapça'da “ölünün gömüldüğü yer” anlamında “kabr” (قبر) kelimesi kullanılır ve çoğulu “kubur” (قبور) şeklindedir. Aynı zamanda “kabirlerin bulunduğu yer” anlamına gelen “makber” (مقبر) kelimeleri de kullanılır. Bu terimler, İslâmi kültürde mezarlıklar ve defin işlemleriyle ilgili yaygın kullanılan kelimelerdendir.⁴⁷ İslâm düşüncesinde ölümden sonra kabir hayatı veya berzah âlemi önemli bir konudur. Ahiret yolculuğunun ilk durağı olarak kabul edilen bu safhada, kişinin amellerine göre azap ya da nimetlerle karşılaşacağına inanılır. Bu konuda İbn Hazm (ö. 456/1064) ve İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi bazı alimler, kabirdeki azap ya da nimetlerin sadece ruhen olacağını ileri sürmüşlerdir. Ancak Ehl-i Sünnet anlayışı, bu durumun hem ruhen hem de bedenlen gerçekleşeceği yönündedir. Bunun dayanağı olarak, ruhun bedenine iade edileceğini belirten hadisler gösterilmiştir. Kabir azabının fiziksel dünyada duyularımızla algılanamaması, bu durumu idrak edecek özel duylara sahip olmayışımızla açıklanır. Her ne kadar Ehl-i Sünnet'in temsilcilerinden İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) Mu'tezile'nin kabir azabını reddettiğini ifade etmişse de, Mu'tezilî alim Kâdî Abdülcabbâr (ö.

⁴⁵ Ergüven, “Vefat Edenin Yakınları Tarafından Taziyeye Gelenlere Yemek ve İçecek İkramında Bulunulmasının Dini Açıdan Durumu”, 318.

⁴⁶ Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/519-522.

⁴⁷ Kürşat Demirci, “Kabir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/33-35.

415/1025) bu görüşün Mu'tezile'nin tamamına mal edilmemesi gerektiğini belirtir. Ona göre, bu görüş daha çok Cebriyye mezhebine mensup Dırar b. Amr'a (ö. 200/815 [?]) aittir.⁴⁸

İslâm mezhepleri arasında kabir hayatında azap veya mükâfat olup olmayacağı konusu tarih boyunca tartışmalı bir alan olmuştur. Ehl-i Sünnet mezhebine göre, kişinin amellerine göre kabirde azap veya mükâfat göreceği inancı kabul edilir. Kabir azabı ve nimeti, İslâm inancında duyular ve akıl yoluyla değil, vahiy ile bilinebilen gaybî konular arasında yer alır. Kur'an-ı Kerîm'de Firavun ve taraftarlarının sabah akşam ateşe sunulduğu ve kıyamet günü şiddetli azaba maruz kalacaklarını bildiren ayetler ile Nuh kavminin boğulma sonrasında ateşe atıldığı ifade eden ayetler, Ehl-i Sünnet âlimlerince kabir azabının varlığına delil sayılmıştır.⁴⁹ Hadislerde, Resûlullah'ın kabir azabını işittiği, Allah'a sığındığı ve sahabelerine de bu konuda tavsiyelerde bulunduğu belirtilmiştir. Kabir azabının nedenleri arasında gıybet, koğuculuk, borçlu ölmek, zina, faiz yemek ve içki içmek gibi dolular yer alırken, azap biçimleri arasında kabrin sıkması ve kişinin cehennemdeki yerinin sabah akşam genel durumu gibi durumlar bulunur.⁵⁰ Kabir azabının kâfirler ve çok günahkâr müminler için sürekli, günahı az olan müminler içinse geçici olduğu kabul edilir. Azap ve nimetin ruh ve bedenle ilişkisine dair tartışmalar olsa da Ehl-i Sünnet çoğunluğunun hem ruha hem bedene yönelik olduğunu savunuyordu. Kabir nimetleri ise şehitlerin diri olduğu ve Allah katında nimetlere mazhar kılındığı ayetlerle bildirilmiş, müminlerin kabirlerinin genişletileceği, aydınlatılacağı ve cennetteki yerlerinin gösterileceği hadislerde ifade edilmiştir. Azaptan kurtuluşun dahi bir nimet olduğu belirtilirken, kabirdeki hayat mahiyeti konusunda kesin bir etkiye ulaşılamayacağına vurgu yapılır. Bu inancın, insanın gelişmesi ve ahiret bilincini pekiştirmesi önemli bir emin değildir.⁵¹

Mu'tezile ise kabir azabını ve mükâfatını reddeden bir anlayışa sahiptir. Mu'tezile'ye göre, ölen kimselerin hemen bir hesaba çekilmesi veya azap ve mükâfata tabi tutulması Allah'ın adaletine uygun düşmez. Özellikle erken veya geç ölenlerin farklı bir şekilde muamele görmesi adalet kavramıyla bağdaşmaz. Ayrıca Mu'tezile, ölen kişilere dışarıdan bir gözle şahit olunduğunu, bu kişilere ne soru sorulduğunun ne de onların bir cevap verdiğinin görülemediğini vurgular. Azap veya mükâfatın gözlemlenmediği de bir diğer argümanlarıdır. Mu'tezile ayrıca şu soruları gündeme getirir: Eğer bir kişinin bedeni tamamen yok olup vahşi hayvanlar, kuşlar veya balıklar tarafından yenildiyse, bu kişinin nasıl hesaba çekileceği veya azap göreceği sorusunu sorar. Bu argümanlar, Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden biri olan “el-menziletü beyne'l-menziletayn” ilkesi kapsamında değerlendirilir, yani kişinin bu dünya ile ahiret arasındaki durumu net bir şekilde belirlenmeden bir ara durumda bulunduğu fikrine dayanır.⁵²

Türk kültüründe mezar ziyaretleri ölüleri anmak amacıyla değil, aynı zamanda ruhların geride kalanlara müdahale edebileceği inancı ve mezarlara atfedilen kutsallık nedeniyle de önem taşımaktadır. Bu ziyaretler, eski inanç ve geleneklerin izlerini taşıyarak, türbe kültürü içinde de

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/117; İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûh*, nşr. M. Enîs İyâde – M. Fehmî es-Sercânî (Kahire, Mektebetü Nusayr ts.), 80-90.

⁴⁹ el-Mü'min 40/46; Nuh 71/25.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel Müsned, 3/296; Müslim, “Cennet”, 67; Buhârî, “Cenâ'iz”, 88, 92; Tirmizî, “Cenâ'iz”, 70; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 23; Müslim, “Cennet”, 65-66.

⁵¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005), 7/ 39, 73.

⁵² Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (29 Aralık 2017), 69-79.

çeşitli şekillerde devam etmektedir. İslâm dinî ndeki ahiret inancı, Türklerin geleneksel ölüme saygı kültürüyle örtüştüğü için bu inancın benimsenmesi kolay olmuştur.⁵³

Türbe ziyaretleri sırasında yapılan uygulamalar, eski Türk inançlarının kalıntılarını yansıtmaktadır. Dileklerin kabul olması için ağaçlara ya da türbelere bağlanan çaputlar, ağaç kültürünün bir parçası olarak görülürken; türbelere yakılan mumlar da Zerdüş inancının izlerini taşımaktadır. Eski Türklerde mezarların üzerine siyah ve beyaz bayrak asma geleneği, şehit mezarları için beyaz, diğer ölümler için ise siyah bayrak asılması şeklinde devam etmektedir. Bez ve çaput bağlama geleneği de bu bayrak asma uygulamalarının bir devamı olarak değerlendirilebilir. Bu geleneklerin günümüzde türbe, yatır ve mezar ziyaretlerinde hâlâ yaşatılması, Türk kültüründeki derin inanç sisteminin ve geçmişle olan bağlantının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.⁵⁴ Türbe ve diğer ziyaret yerleri, halk inançlarında kutsal mekânlar olarak kabul edilir ve çeşitli dilekler, amaçlar ve belli usullerle ziyaret edilir. Bu tür ziyaret yerlerinin çekim merkezi haline gelmesinin temel nedeni, buralarda bulunduğu veya tezahür ettiğine inanılan tabiatüstü kutsal güçlerdir. Ziyaretçiler, bu yerleri kutsal ve olağanüstü güçlerle donatılmış olarak görürler. Bu inançlar, ziyaret yerlerinin kutsallığını ve meşruluğunu pekiştiren efsaneler, menkıbeler ve kerametlerle de desteklenir. Böylece, ziyaret yerleri sadece bireylerin değil, aynı zamanda ait oldukları sosyal çevrelerin de gözünde kutsallaşır ve kabul görür.⁵⁵ Bu bağlamda, bazı şeyhler, âlimler ve halk tarafından sevilen dinî şahsiyetler hem hayatta iken hem de öldükten sonra halk arasında büyük bir dinî önem kazanmışlardır. Ölmüş olan bu şahsiyetlere “veli” denilmiş ve kabirlerinde çeşitli ritüeller yapılmıştır. Bu tür inançlar, halk arasında “evliya inancı” olarak bilinir ve dilek-adak gibi inanış ve uygulamalarla birleşerek bir halk inancı biçimine dönüşmüştür. Sonuç olarak, bu inanç ve ritüeller, “türbe ziyareti” adı verilen yaygın bir halk pratiğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Türbe ziyaretleri, halkın manevi ihtiyaçlarını karşılamak için başvurduğu önemli bir ritüel haline gelmiştir. Halk arasında veli olarak kabul edilen kişilerin, yalnızca hayatta iken değil, öldükten sonra da keramet göstermeye devam ettiklerine inanılır. Ayrıca bu mekânlar eski inanç ve kültürlerden izler taşımaktadır. Türk toplumunda mezar inşası, mezara duyulan derin saygı ve bağlılık, İslâm öncesi mezar geleneklerinin devamlılığı ile ilgili olmaktadır. Gök Tanrı inancına sahip olan bir toplum, din değiştirmesine rağmen, eski inançlarını unutmamış ve mezar geleneklerini çok az değişikliklerle günümüze taşımıştır. Göktürklerin, Kutlu Kağanların yerini, evliyalar ve veliler almış, mezarlara ve mezar yapılarına yüklenen değerler ise devam etmiştir. İslâmiyet'te ölüden medet umma yoktur. Veli kültü ve türbesinin etrafında oluşan birtakım inanma ve pratikler fason kültürüyle ilgisinden dolayı yasaklanmasına rağmen günümüze kadar varlığını sürdürerek bir mezarlık kültürü oluşmuştur.⁵⁶ Türbe ziyaretinin caiz olup olmadığı alimler arasında farklı yorumlanmıştır. Genel kabul gören görüş, kabir ve türbe ziyaretinin niyetin yalnızca Allah'a yöneltilmesi şartıyla ve dua amacı güderek yapılabileceği yönündedir. Ancak bu ziyaretlerin ölümlerden medet umma, adak adama veya onları ilahlaştırma gibi davranışlara dönüşmesi

⁵³ Naile Gül Narçın Demir, *Türbe Ziyaretleri ve Manevi Destek İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Aziz Mahmut Hüdai Türbesi Örneği* (İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 98.

⁵⁴ Narçın Demir, "Türbe Ziyaretleri ve Manevi Destek İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Aziz Mahmut Hüdai Türbesi Örneği" *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 6/1 (Haziran/June 2023), 20-39.

⁵⁵ Ayhan Ercüment, "Kitabi İslam ve Halk İslamı Dikotomisi Bağlamında Medrese ve Halk İnançları", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 76-92.

⁵⁶ Hatice Özcan, *Halkın Çoban Dede'den Beklentilerinin Psikolojik Nedenleri* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 13-14.

kesinlikle sakıncalı bulunur. Türbe ziyareti yaparken dikkat edilmesi gereken ana husus, İslâm'ın tevhid inancına zarar vermeyecek şekilde, yalnızca Allah'a yönelmiş bir niyetle hareket etmektir.

6.2. Cennet Cehennem İnancı

Ölüm sonrası hayata dair inançlar, neredeyse tüm kültürlerde olduğu gibi Türk kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Eski Türk inançlarında bu dünya hayatından sonra iyi insanların ödüllendirileceği Uçmağ (cennet) ve kötülerin cezalandırılacağı Tamu (cehennem) gibi kavramlar bulunmaktaydı. Türk lehçe ve ağızlarında; cehennem kelimesi, “tamu, tamuğ, tamuk, tama, tamo, duzah, dovhaz” gibi farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Cehennem kavramı Türk lehçe ve ağızlarında zamanla farklı şekillerde ifade edilmiştir.⁵⁷ İslâmiyet'in kabulünden önce “Tamu”, Türk mitolojisinde kötülerin gittiği yer olarak bilinmekteydi. İslâmiyet'in kabulüyle birlikte, cehennem kavramı İslâmi kaynaklarda yer alan biçimiyle Türkçeye girdi ve “cehennem” olarak benimsendi. Ancak, özellikle eski Türk metinlerinde ve bazı lehçelerde, cehennem kelimesi farklı varyasyonlarla yer almıştır. İslâmiyet öncesi Türklerde ruhun ebediliği ve iyilik-kötülüğün bir karşılığı olduğu inancı önemli bir yer tutuyordu. Türkler, Göktanrı inancı çerçevesinde ruhların ölümden sonra yolculuklarına devam ettiklerine inanıyordu. Bu inanç, iyilik yapanların ruhlarının göğe, Tanrı'nın yanına bir kuş gibi yükselmesi ve bunu “uçmak” olarak adlandırmalarıyla kendini gösterir. Uçmak, İslâm'daki cennet kavramına benzer bir şekilde, ödül anlamı taşıyan, huzur dolu bir yer olarak kabul edilmiştir.

Kötü ruhların ise ölümden sonra yer altına, yani “Tamu”ya gitmesi gerektiği düşünülüyordu. Tamu, ceza çekilen, karanlık bir yer olarak tasavvur edilmiş ve cehennem anlamına gelmiştir. Bu inançlar, İslâmiyet öncesinde bile Türklerin ahiret ve ölüm sonrası hayatla ilgili derin bir anlayışa sahip olduklarını gösterir. İyiliğin ödüllendirileceği, kötülüğün ise cezalandırılacağına dair bu inançlar, daha sonra İslâm'ın cennet ve cehennem kavramlarıyla uyumlu hale gelmiştir.⁵⁸ Bu görüşler, Türklerin inanç sisteminin sadece dünyevi yaşamla sınırlı olmadığını, ölümden sonra da bir hayatın var olduğu düşüncesini benimsediklerini gösterir. Göktanrı inancı ile İslâm'ın ahiret inancı arasında bu anlamda bir süreklilik olduğu söylenebilir.

Kur'an-ı Kerîm'de cehennem, kâfirler, münafıklar ve zalimler için bir azap yeri olarak tanımlanır. Bu bağlamda, cehennemin tasviri, ahiret hayatındaki adaletin bir yansıması olarak önem taşır.⁵⁹

Cehennem kavramını İslâm inancına göre ele alırsak cehennem, kelime anlamı olarak “derin kuyu” anlamına gelir ve dünya hayatında iman etmeyenlerin ve salih amel işlemeyenlerin ahirette cezalandırılacakları yer olarak tanımlanır.⁶⁰ Kur'an-ı Kerim'de cehenneme farklı isimlerle atıfta bulunulur: nâr, cahîm, hâviye, saîr, lezâ, ve sakar. Kur'an'da cehennemin yedi kapısının olduğu zikredilmiştir. Bu, ya cehenneme girecek yedi insan grubuna ya da cehennemin yedi tabakadan oluştuğuna işaret eder. Cehennem tasviri, uzaktan bakıldığında kaynayan ve gürültüsü işitilen bir yer olarak geçer. Ateşin içindeki bu zindan, insanları her yandan kuşatan, deriyi yüzüp yüzleri dağlayan bir yapıya sahiptir ve yakıtı insanlar ve taşlar olan devasa bir yer

⁵⁷ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: 1383/1963), 166; Erol Kuyma, “Cehennem ve Tamu Kelimeleri Üzerine Art Zamanlı Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4 (2015), 875-888.

⁵⁸ Kuyma, “Cehennem ve Tamu Kelimeleri Üzerine Art Zamanlı Bir Değerlendirme”, 875.

⁵⁹ Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/227-233.

⁶⁰ Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Ķur'ân*, “scn”.

olarak tasvir edilir.⁶¹ Cehennem Hayatının Anlaşılması: Kur'an'da cehenneme dair betimlemelerin, insanların dünya hayatındaki deneyimleriyle kıyaslanamayacağı ve bu acıların gerçek doğasının insan aklıyla kavranmasının mümkün olmadığı belirtiliyor. Bu tür ifadelerin, insanlarda bir azap hissi uyandırmak için benzetmeler olarak yapıldığı vurgulanıyor. Cehennemin Varlığı: Ehl-i Sünnet âlimlerine göre cehennem, geçmiş zaman diliminde yaratılmış ve şu anda da mevcut. Ancak Havâric ve Mu'tezile gibi bazı gruplar, cehennemin şu anda yaratılmadığını savunuyor. Cehennemin Ebediliği: İslâm öncesi inançlarda da cehennemin ebediliği üzerinde durulmuş. Muhyiddin İbn-i Arabî gibi bazı düşünürler, cehennemin sonsuz olmasının yanı sıra, cehennemdeki azabın belirli bir süreyle sınırlı olabileceğini öne sürüyor. Bu düşünce, Hz. İbrahim'in ateşinin serin olması gibi bir benzetmeyle destekleniyor; bu da cehennemdeki ateşin de belli bir zaman sonra soğuyabileceği anlamına geliyor.⁶² Eski Türk İnançları: Eski Türklerdeki dinlerde (şamanizm ve gök tanrı inancı gibi) cehennem benzeri bir yer genellikle yeraltında, karanlık ve soğuk bir alan olarak düşünülürdü. Burada kötü ruhların veya ruhsal olarak arınmamış insanların kaldığına inanılırdı. Ancak bu anlayış, İslâm'daki cehennemle kıyaslandığında daha belirsiz ve somut olmayan bir yapıdadır.

İslâm'daki cehennem, Kur'an ve hadislerle detaylandırılmış, ateşin, acıların ve çeşitli azap türlerinin bulunduğu somut bir yer olarak tanımlanır. Cehennem, Allah'ın adaletinin tecelli ettiği, günahkarların cezalandırıldığı bir alan olarak belirgin bir şekilde tanımlanmıştır. Eski Türk İnançları: Kurtuluş ve arınma yolları daha çok ruhsal şifa ve doğayla uyum sağlamaya dayanıyordu. İyi ruhların, kötü ruhlardan ayrılması ve ruhun arınması üzerinde duruluyordu. İslâm'da kurtuluş, Allah'a iman, iyi ameller ve günahlardan tövbe ile sağlanır. Cehennemden kurtuluş, Allah'ın rahmetine bağlıdır ve inananlar için umudun olduğu bir kavramdır. Eski Türk inançlarındaki cehennem anlayışı, daha çok soyut ve ruhsal bir boyutta kalırken, İslâm'daki cehennem, somut, fiziksel ve detaylı bir azap mekanizması ile tanımlanmaktadır. Bu iki inanç sistemi arasındaki temel farklar, inanç sistemlerinin kökenleri ve dünya görüşleriyle de yakından ilişkilidir.⁶³

Cennet, "Örtmek, gizlemek" anlamındaki cenn kökünden türetilmiştir. Bu kelime, bitki ve ağaçlarıyla toprağı örten, yeşilliklerle dolu bir bahçe anlamına gelir. Bu etimolojik kök, cennetin doğasının, dünyadaki bahçelere benzer bir örtü ve güzellik ile dolu olduğunu simgeler.⁶⁴ Eski Türk inançlarında cennet ve cehennem kavramları, insanların ruhlarının ölüm sonrası gidecekleri yerlerle ilgili inançlarla bağlantılıdır. İyi İnsanların Ruhları eski Türk inançlarına göre, iyi insanların ruhları öldüklerinde bir kuş veya haşere şekline girerek cennete uçar. Bu, ruhun özgürlüğünü ve ruhun yüksek bir aleme, cennete geçişini simgeler.⁶⁵ Cennet, İslâm düşüncesinde mükâfat ve nimet yurdu olarak büyük bir öneme sahiptir. Kelâm ilminde gayb konularından biri olarak ele alınan cennet, iman edenler için ebedi bir mekân olarak tanımlanmaktadır. Cennetin varlığı, kimlerin oraya gireceği gibi meseleler tarih boyunca tartışmalara konu olmuştur. Kur'an-

⁶¹ Hicr 15/44; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* nşr. Cl. Huart (Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 1/187-199. Bk. Mukadder Arif Yüksel, "Kur'an'da Cennet ve Cennetliklerin Yaşına Dair Tartışmalar", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2019), 103-122.

⁶² Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid* (İstanbul:1277), 2/167-169; Gün, *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler*, 233-235.

⁶³ Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ. Eğitim Fakülte Dergisi* 4 (1998), 39-50.

⁶⁴ Süreyya Şahin, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/374-376.

⁶⁵ Fatih Şeker, "İslâm Öncesi Türklerde Âhret Algısı ve İslâmlaşma Sürecine Etkileri", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 1 (2012), 124-128.

ı Kerim'de cennet, “adn”, “Firdevs”, “naim”, “dâru'l-huld”, “dâru's-selâm”, “dâru'l-mukâme” ve “el-makâmul-emin” gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Bu farklı isimler, cennet kavramının zenginliğini ve derinliğini yansıtmaktadır.

Cennet tasvirlerinde, bal, zencefilli tatlı su, içenleri sarhoş etmeyen şarap, hurma, nar, muz gibi çeşitli meyveler, altın takılar, ipek elbiseler, her türlü kuş eti ve insanı memnun eden nimetler yer almaktadır. Ayrıca, cennetle ilgili hadislerde, gözlerin görmediği, kulakların duymadığı, kalplerin hayal edemeyeceği nimetlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu tasvirler, cennetin ruhsal ve fiziksel tatmin sağlayan bir yer olduğunu vurgular. Bazı İslâm mezhepleri ve düşünce ekolleri, cennet ve cehennem sembolik anlamlar taşıdığını savunmaktadır. Örneğin, Karamita mezhebi, cennetin fiziksel olarak var olmadığını, cennet nimetlerinin insanın sağlık ve huzur gibi ruhani deneyimleri olduğunu ileri sürer. Bahâîlik ise cennet ve cehennemi tamamen sembolik olarak değerlendirir; cennet, Allah'a giden yolu, cehennem ise yok oluşu ifade eder.

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, cennet nimetleri ile dünya nimetleri arasında yalnızca bir isim benzerliği bulunmaktadır. Ancak cennetin nimetlerinin mahiyeti, dünyadakilerle kıyaslanamayacak derecede farklı ve üstündür. Bu bağlamda, cennet ve cehennem şu anda mevcut olup olmadığı konusu kelâm âlimleri arasında tartışmalı bir mesele olarak öne çıkmaktadır. Havâric ve Mu'tezile'nin çoğunluğu, Cehmiyye'nin bir kısmı gibi bazı gruplara göre cennet şu an yaratılmamıştır. Bu görüşe göre, cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olması, hikmete uygun değildir. Eğer yaratılmış olsaydı, yerin ve göklerin de yok olması gerekirdi. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre cennet şu anda mevcuttur; ancak cennet ve cehennem yerlerinin nerede olduğu hakkında kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Çoğunlukla kabul edilen görüşe göre cennet ve cehennem sürekli var olacak ve asla yok olmayacaklardır. Kıyamet koştığında, cennet, cehennem, azap melekleri ve hûriler hariç, göklerde ve yerde ne varsa her şey ölecektir. Ahiret hayatı, filozofların iddia ettiği gibi sadece ruhani bir yaşam olmayıp, ruh-beden bütünlüğü içinde cismani olarak varlığını sürdürecektir. Cennet ise ebedi bir hayat ve mutluluk yurdu olarak sonsuza kadar var olmaya devam edecektir. Bu bağlamda cennet, İslâm'ın ahiret anlayışında merkezi bir yere sahiptir ve insanın dünya hayatındaki davranışlarıyla doğrudan ilişkilidir. Cennet, müminlerin ulaşmayı hedeflediği, manevi ve fiziksel huzuru bulacakları bir mekân olarak sürekli olarak gündemde kalmaya devam etmektedir.⁶⁶

Sonuç

Kırgızların tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları dinî dönüşümler, onların köklü ve zengin kültürü üzerinde derin ve çok yönlü etkiler yaratmıştır. İslâm öncesinde Kırgızlar, Tengricilik, Totemizm ve Şamanizm gibi inanç sistemleriyle doğa ile insan arasındaki ruhsal bağı vurgulayan bir dinî anlayışa sahiptiler. Bu dönemde doğa güçlerine gösterilen saygı, inancın merkezinde yer alıyordu. İslâm'ın kabulüyle birlikte bu inançların yerini daha sistematik ve tevhid temelli bir dinî yapı almış, Kırgızların dinî yaşamında köklü bir değişim meydana gelmiştir.

İslâm'ın Kırgızlar arasında kabul edilmesi, yalnızca dinî bir dönüşüm değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal yapıda da önemli değişikliklere yol açmıştır. Eski inançların tevhid inancıyla yeniden yorumlanması, geleneksel unsurların İslâm ile harmanlanarak yeni bir dinî ve kültürel formasyonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç, Kırgızların köklü bir kimlik

⁶⁶ Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-i'tikâd*, nşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul 1414/1993), 35-36; Gün, *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler*, 230-232.

oluşturmalarına ve kültürel miraslarını koruyarak modern dünyada var olma çabalarına büyük katkı sağlamıştır.

Gök Tanrı inancı ile İslâm arasındaki benzerlikler, İslâm'ın benimsenmesini kolaylaştıran en önemli etkenlerden biri olmuştur. İslâm'ın kabul sürecinde, eski inançların birçok unsuru korunmuş ve bu unsurlar İslâm'ın motifleriyle zenginleştirilerek sürdürülebilmiştir. Bu bağlamda, özellikle şamanik ritüeller ve Tengricilik'e dair bazı özellikler, İslâm'ın yeni öğretileriyle uyum içinde bir arada yaşatılarak, Kırgızlar için özgün bir dinî kimlik oluşturulmuştur.

İslâm'ın kabulüyle birlikte Kırgız toplumunda daha sistematik bir dinî yapının oluşması, sosyal, siyasi ve kültürel yaşamda da önemli değişiklikler getirmiştir. Medreselerin ve camilerin dinî eğitimin merkezleri haline gelmesi, İslâmi bilincin yayılmasını sağlamış ve toplumun manevi yapısının güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra, eski dinî pratiklerin ve geleneklerin İslâm'ın etkisiyle yeniden yorumlanarak sürdürülmesi, Kırgızların kültürel devamlılığını sağlamıştır.

Kırgızların dinî yaşamında, özellikle ölüm ve ölüm sonrası ritüellerde hem eski inançların hem de İslâmi inançların izleri belirgin şekilde görülmektedir. Cenaze merasimlerinde geleneksel uygulamalar ile İslâmi motiflerin bir araya gelmesi, Kırgız toplumunun dinî dönüşümlere karşı direnç gösterirken aynı zamanda yeni dinî kimliği benimseme çabasını da ortaya koymaktadır. Bu durum, Kırgız toplumunun dinî yaşamında süreklilik ve değişim arasındaki dengeyi simgelemektedir.

Kırgızların İslâm'ı kabulü, sadece yeni bir dinî benimseme süreci değil, aynı zamanda köklü bir kültürel ve toplumsal dönüşüm sürecidir. Bu dönüşüm, Kırgız toplumunun kendine has kültürel özelliklerini koruyarak, İslâmi değerlerle zenginleşmiş bir kimlik oluşturmasına olanak tanımış ve bu kimlik, geleneksel ve modern dünyaların özelliklerini bir arada yaşatmıştır. Yapılan bu çalışma, Kırgızların İslâm'ın kabulü sonrasında yaşadıkları dinî ve kültürel değişimlerin, toplumsal yaşamlarını ve kültürel kimliklerini nasıl etkilediğini anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, Kırgızların dinî ve kültürel mirasının korunarak geleceğe taşınması, onların kimliklerinin anlaşılması açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler/The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: B. Kyzy (%30), F. Gün (%70) Veri toplanması / Data collection: B. Kyzy (%30), F. Gün (%70) Veri Analizi / Data Analysis: B. Kyzy (%30), F. Gün (%70) Makalenin Yazımı / Writing up: B. Kyzy (%30), F. Gün (%70) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: B. Kyzy (%30), F. Gün (%70).

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Aidarkulov Kadikul. "Koşok İnsandı Eskerüü Janrı". *Gumanitardık-Ekonomikalık fakülteti* 1 (2014), 1-50.
- Aitpaeva, Gulnara. "Kırgız Destanı Kococaş'ta Suç, Cezalandırma ve Bağışlama Üçlüsü". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmalar dergisi* 2/3 (2019), 1-19.
- Ak, Ahmet. "İmam Mâturîdî ve Neseî Şârihlerine Göre Peygamberlere İman". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2015), 71-89.
- Aksoy, Hasan. "İslam Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı". *International Journal of Social Sciences and Education Research* 4/2 (Nisan 2018), 275-288.
- Arvas, Abdulsalam. "Destanlarda Eski Türk Kültürleri ve İslâm ('Manas Destanı' Örneği)". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6-7 (2016), 1-11.
- Aydın, Mihriban. "Eski Türk Yazıtlarında Alın Yazısı ve Bunun Dinî Anlamı Üzerine Notlar". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 109 (2024), 139-147.
- Aymölmöl, Coldoşbay kızı. "Kırgız Dinîy İşenimderi Hronologiyalık Tartipte". *İzvestiya Vuzov Kirgıztana* 29/11 (2016), 205-207.
- Baş, Mustafa. "Türlere Gelen Peygamberler; Kaynaklar ve Rivayetler Işığında Oğuz Kağan'ın Peygamberliği Meselesi". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 70-86.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: 1976, 6/449-510.
- Demir, Narçın-Gül, Naile. *Türbe Ziyaretleri ve Manevi Destek İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Aziz Mahmut Hüdai Türbesi Örneği*. İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Demirci, Kürşat. “Kabir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/33-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Duishonkul Uulu, Kursanbek. *Kırgızistan'da Zamancıların Dinî ve İtikadî Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- E. Sulaimanov, *Koşok-Kırgız Elinin Saltık Murası*. Jalal-Abad: Soros-Kırgızistan fondu, 2019.
- Erbaş, Ali. “Melek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/37-39. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ercüment, Ayhan. “Kitabi İslam Ve Halk İslamı Dikotomisi Bağlamında Medrese Ve Halk İnançları”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 76-92.
- Erdem, Mustafa. *Kırgız Türkleri Dinî ve Sosyal Hayat*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Ergüven, Nizamettin. “Vefat Edenin Yakınları Tarafından Taziyyeye Gelenlere Yemek ve İçecek İkramında Bulunulmasının Dinî Açısından Durumu”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 312-326.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. nşr. H. Ritter. Wiesbaden, 1382/1963.
- Gölcük, Şerafeddin. *İslâm Akaidi*. Konya: Esra Yayınları, 1989.
- Gömeç, Sadettin. “Şamanizm ve Eski Türk Dinî”. *PAÜ. Eğitim Fakülte Dergisi* 4 (1998), 39-50.
- Gülensoy, Mustafa. “Manas Destanı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/557-558. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gülverdi, Selim. “İslâm'da Melek İnançları”. *İslâm Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Gün, Faruk. “Din ve İslâm Dini” *İslâm Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Gün, Faruk. *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler*. Ankara: Fecr Yayınları 1. Basım, 2022.
- Gün, Faruk. *Varlıkta İlahi Adalet, Fatalizm ve İnsan Sorumluluğu-Fahreddîn er-Râzî*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Güneş, Osman. *Ahmed Fâiz el-Berzencî'nin Kelâm ve Akâide Dair Görüşleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Gürkan, Salime Leyla. “Ölüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/32-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *er-Rûh*. nşr. M. Enîs İyâde – M. Fehmî es-Sercânî. Kahire: Mektebetü Nusayr, ts.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Lüm'atü'l-İtikâd*. nşr. Bekir Topaloğlu. İstanbul, 1414/1993.
- İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Dinî Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1976.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. nşr. M. Seyyid Kîlânî. Kahire, 1961.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.

- Kahraman, Hüseyin. “Âhîret İnanıcı” *İslâm Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023.
- Karadaş, Çağfer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Karadaş, Çağfer. *İslâm'ın İnanç Yapısı*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Keskin, Mustafa. *İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı Mar'aşî'nin Risâle-i Münciye Örneği*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.
- Kuyuma, Erol. “Cehennem ve Tamu Kelimeleri Üzerine Art Zamanlı Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4 (2015), 875-888.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “Geleneksel Türk Dinî'ndeki 'Ana / Dişil Ruhlar'a Mitolojik Açından Bakış”. *İğdır Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 105-134.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*. nşr. Cl. Huart. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Fethullah Huleyf. Beyrut, 1979.
- Okumuş, Namık Kemal. “Ezelî Yazgı Algısının Kadîm Telakkileri”. *Marife* 14/2 (2014), 173-191.
- Özdemir, Ahmet. “Hanefî Fıkıh Kitaplarında Bid'at Olarak Tanımlanan Başlıca Uygulamaların Tespiti ve Değerlendirilmesi”. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (01 Eylül 2021), 1-16.
- Özervarlı, M.Sait. “Melek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özten, Ersan. “Allah'a İman”. *İslâm Akaidi*. ed. Yasin Ulutaş. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Uşûlü'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire, 1383/1963.
- er-Râzî. Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005.
- Sâbûnî, Nûreddin. *es-el-Bidâye fî uşûli'd-dîn*. Neşr. Bekir Topaloğlu. Dımaşk, 1979.
- Şabdanaliev, Negizbek. “Kırgızdardın Diniy Tüşünüktörünün Önügüşünün İzildödö Taştığı Cazma Estelikterdin Oordu”, *Global Centre for Pruralism* (Nisan 2018), 23.
- Şahin, Süreyya. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/374-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeker, Fatih. “İslâm Öncesi Türklerde Âhîret Algısı ve İslâmlaşma Sürecine Etkileri”. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 16 (2012), 124-128.
- Taşdelen, Mehmet. “Kazâ ve Kadere İman” *İslâm Akaidi*, ed. Yasin Ulutaş. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2023.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Makâsîd*. İstanbul, 1277.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali. *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn*. İstanbul, 1984.
- Topaloğlu, Bekir. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/227-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. “Cennet (Cennetin İsimleri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Tûfi, Süleyman b. Abdülkavi. *Şerhu muhtasari'r-ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: yy, 1988.
- Uğurlu, Serdar. "Eski Türklerin Dini", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2012), 323-335.
- Useev, Nurdin. "Manas Destanı'nda İslâmiyetle İlişkili Uranlar / Savaş Naraları" 88 (2018), 145-154.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-İ Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (29 Aralık 2017), 227-238.
- Yüksel, Mukadder Arif. "Kur'ân'da Cennet ve Cennetliklerin Yaşına Dair Tartışmalar". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2019), 103-122.